

МАЗЕПЕНЦІ VS МОСКОВІЯ У «ПОДОРОЖНЬОМУ ЩОДЕННИКУ» Д. КРМАНА

О. В. Кравцова

аспірантка ЗНУ

olena.kravtsova11@gmail

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8422-1373>

Ю. І. Головко

Запорізький національний університет

golovko@znu.edu.ua

ORCID <https://orcid.org/0009-0006-2092-5360>

Ключові слова: егоджерела, Козакія, Велика Північна війна, опис, битви.

Протистояння між українцями та московитами має столітню історію і в останні роки перетворилося на кровопролитну боротьбу України за власне майбутнє. Одним із яскравих епізодів цієї боротьби були події початку XVIII ст., а саме перехід гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII. У проведеному дослідженні були використані такі терміни: «мазепенці» – частина українських та запорозьких козаків, які на чолі з гетьманом Іваном Мазепою перейшли на бік Карла XII; «московія» – не тільки московська держава як така, але і українське козацтво, яке воювало на боці московського царя. Повідомлення іноземців є важливим історичним джерелом і допоможе більш повно зрозуміти детермінантність подій, більш повно реконструювати події, саме тому у нашому дослідженні були актуалізовані інформаційні можливості свідчень Данієля Крмана про боротьбу мазепенців та московитів. Метою дослідження є відтворення протистояння між московією та частиною українського козацтва очоленіх Іваном Мазепою на основі інформаційних можливостей «Подорожнього щоденника» Данієля Крмана. Досягнення поставленої мети передбачено вирішенням наступних дослідницьких завдань: – виявити причини переходу козацтва на бік Карла XII; – визначити хід протистояння.

Об'єктом дослідження став україномовний переклад тексту «Подорожньому щоденнику» Данієля Крмана.

Для досягнення поставленої мети було використано як історичні методи дослідження: історико-порівняльний, хронологічний, так і спеціальні джерелознавчі методи: критичний, евристичний, метод джерелознавчого аналізу. Встановлено, що відомості залишені Данієлем Крманом містять важливу інформацію про перебіг протистояння між мазепенцями та московитами, надзвичайно детально описано битву під Полтавою та подальші події, а саме – перехід мазепенсько-шведських військ на територію Османської імперії. На жаль, причини переходу гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII згадуються побіжно та дуже коротко. Характерними рисами інформаційних можливостей свідчень Данієля Крмана є: – відносно невеликий обсяг; – фрагментарність; – опис зовнішніх атрибутів процесів та фактів без розуміння їхньої суті; – суб'єктивність, що в цілому є притаманним для егоджерел, яким і є «Подорожній щоденник».

Свідчення іноземців про події протистояння мазепенців та московитів є важливими джерелами для розширення уявлень та відтворення подій україно-російського протистояння. Проте, слід зазначити, що використання лише зазначеного типу джерел не дозволяє відтворити цілісну картину. Тому доцільно використовувати і інші види джерел: письмові, зображальні, речові, усні. Лише співставлення та взаємне доповнення усіх видів і типів джерел дозволить у повній мірі вивчити і відтворити історію україно-російського протистояння.

MAZEPENTSI VS MOSCOW IN D. KRMAN'S «TRAVEL DIARY»

O. Kravtsova

Post-graduate student of ZNU

Yuliia Holovko

Zaporizhzhia National University

Key words: ego sources, Cossacks, Great Northern War, description, battles.

The confrontation between Ukrainians and Muscovites has a century-old history and in recent years has turned into a bloody struggle for Ukraine's own future. One of the vivid episodes of this struggle were the events of the beginning of the 18th century, namely the transition of Hetman Ivan Mazepa to the side of Charles XII. The following terms were used in the conducted research: «Mazepeniens» – part of the Ukrainian and Zaporizhzhya Cossacks who, led by Hetman Ivan Mazepa, went over to the side of Charles XII; «Moscow» is not only the Muscovite state as such, but also the Ukrainian Cossacks who fought on the side of the Moscow tsar.

The confrontation between Ukrainians and Muscovites has a century-old history and in recent years has turned into a bloody struggle for Ukraine's own future. One of the vivid episodes of this struggle were the events of the beginning of the 18th century, namely the transition of Hetman Ivan Mazepa to the side of Charles XII. The following terms were used in the conducted research: «Mazepeniens» – part of the Ukrainian and Zaporizhzhya Cossacks who, led by Hetman Ivan Mazepa, went over to the side of Charles XII; «Moscow» is not only the Muscovite state as such, but also the Ukrainian Cossacks who fought on the side of the Moscow tsar.

Foreigners' messages are an important historical source and will help to more fully understand the determinants of events, to more fully reconstruct events, which is why our research updated the informational possibilities of Daniel Krman's testimony about the struggle between Mazepents and Muscovites.

The purpose of the research is to reproduce the confrontation between Muscovy and part of the Ukrainian Cossacks led by Ivan Mazepa based on the information possibilities of Daniel Krman's «Travel Diary».

Achieving the set goal is provided by solving the following research tasks: – to identify the reasons for the transition of the Cossacks to the side of Charles XII; – determine the course of the confrontation.

The object of the study was the Ukrainian translation of the text «Travel Diary» by Daniel Krman.

To achieve the goal, both historical research methods were used: historical-comparative, chronological, and special source methods: critical, heuristic, method of source analysis.

It has been established that the information left by Daniel Krman contains important information about the course of the confrontation between the Mazepeniens and the Muscovites, the Battle of Poltava and subsequent events are described in great detail, namely, the transition of the Mazepenian-Swedish troops to the territory of the Ottoman Empire. Unfortunately, the reasons for the transition of Hetman Ivan Mazepa to the side of Charles XII are mentioned in passing and very briefly. The characteristic features of the information possibilities of Daniel Krman's testimony are: – relatively small volume; – fragmentation; – description of external attributes of processes and facts without understanding their essence; – subjectivity, which in general is inherent to ego sources, which is «Travel Diary».

Testimonies of foreigners about the events of the confrontation between Mazepents and Muscovites are important sources for expanding ideas and reproducing the events of the Ukrainian-Russian confrontation. However, it should be noted that the use of only the specified type of sources does not allow to reproduce a complete picture. Therefore, it is advisable to use other types of

sources: written, pictorial, material, oral. Only the comparison and mutual complementation of all types and types of sources will make it possible to fully study and reproduce the history of the Ukrainian-Russian confrontation.

Історія дослідження україно-московського протистояння в рамках Великої Північної війни нараховує вже кілька сот років і тисячі наукових досліджень. Активізація досліджень з цієї теми відбулася у зв'язку з 300-річчям початку протистояння мазепенців з московією. Саме в цей час вийшли друком збірки наукових праць¹ та матеріали науково-практичних конференцій². Теми досліджень, які проводяться в цей час надзвичайно різноманітні: від загальних напрямів політики гетьмана Івана Мазепи, переходу гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII до музеєфікації пам'яток історії та культури пов'язаних з діяльністю гетьмана.

Окремо слід зазначити фундаментальну працю О. Сокирка «Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український рубікон», яка вийшла друком у 2008 році. В ній автор детально висвітлює не тільки суто Полтавську битву, а також аналізує військові сили учасників битви, досліджує передумови Великої Північної війни та участь в ній українського війська³. Ще одним із важливих напрямків досліджень стало видання документальних джерел часів Івана Мазепи⁴. А у 2010 році вийшов другий переклад «Подорожнього щоденника» Даніеля Крмана молодшого⁵ перекладений зі словацької Ольгою та Григорієм Булахами. Перший український переклад «Подорожнього щоденника» Даніеля Крмана за словацьким перекладом у 90-х роках ХХ ст. здійснив Микола Неврлий⁶.

«Подорожній щоденник» був написаний латиною. Це невеликий твір, який описує подорож євангеліста, інтелектуала Крмана з військами Карла XII у 1708–1709 роках⁷.

¹ Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. 3б. наук. праць / Відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. 398 с.

² Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ–Батурін. 7–8 листопада 2008 р. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 168 с.

³ Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина I). К.: Темпора, 2008. 80 с.; Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина II). К.: Темпора, 2008. 104 с.

⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. О. Павленко. К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.

⁵ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). К.: Вид. центр «Просвіта», 2010. 260 с.: іл.

⁶ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 38.

⁷ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 22.

Свідчення Даніеля Крмана є надзвичайно цінними, оскільки написані очевидцем подій. Проте, під час дослідження інформативних можливостей зазначеного джерела слід зважати на зазначений факт та критично аналізувати інформацію.

Перш ніж перейти безпосередньо до викладу протистояння мазепенців та московитів у викладенні Даніеля Крмана є доцільним розглянути ключові поняття, які вживає очевидець у своєму творі.

Українські землі у згаданому творі називаються «Козакія»⁸, більш того, Крман навіть окреслює її територію, до якої відносить Волинь, Поділля до р. Дніпро на правому березі, а на лівому березі – територія до Смоленського воєводства зі столицею в Києві⁹. Вживається також топонім «Україна, тобто Козакія», місцеве населення Крман називає козаками та русинами¹⁰. Росіяни у цьому творі йменуються москалями, а їхня держава – московією¹¹. Слід зазначити, що остаточне висвітлення цього питання потребує додаткового дослідження оригіналу цього твору.

Крман хоч і зазначав, що і українці, і москалі мають однакову віру – є схизматиками, проте підкреслював існуючі відмінності: «...В Московії під час хрещення дітей занурюється до води, у Козакії – кропляється або поливаються, чого й звать їх тут поливанцями, а в Московії зануреннями»¹². Тобто існували доволі концептуальні розбіжності у церковних відправленнях, а отже і у символах віри. Слід зазначити, що ще у середині XVII ст. ці розбіжності були більш чисельними та суттєвими, проте проводилася цілеспрямована політика московської влади на нівелювання різниці віросповідання¹³.

Д. Крман у своїй праці надає характеристику українців, яка є неоднозначною. Очевидець неодноразово підкреслює жадібність як козаків зокрема, так українців в цілому: «за звичкою козаків, ласих до грошей...»¹⁴, «З їхніх уст не

⁸ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 55, 71.

⁹ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 57.

¹⁰ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 71.

¹¹ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 49, 72.

¹² Крман Д. Подорожній щоденник... С. 71.

¹³ Огієнко І. Як москва взяла під свою владу вільну церкву українську. Тернів: в друкарні Й. Піша, 1921. С. 4.

¹⁴ Крман Д. Подорожній щоденник... Крман Д. Подорожній щоденник... С. 123.

було чути нічого іншого, як копійки»¹⁵. Відзначає Крман войовничість населення Козакії¹⁶, яких в одному випадку називає злочинцями, злодіями і розбійниками¹⁷, а в іншому – зазначає шляхетність козаків¹⁸. Також Даніель Крман відзначає релігійність населення українських земель, проте, як євангеліст він не вважає віру місцевих правильною¹⁹, про це він не говорить прямо, але манера викладу дозволяє нам це припустити. Ще однією особливістю населення Козакії за Крманом було всеохоплююча безграмотність. Такі протилежності у характеристиці місцевого населення можна пояснити емоційним станом Данієля Крмана, який не за своїм бажанням потрапив у Полтавський похід Карла XII, де переживав складні погодні умови, нестачу води та провіанту, та з недовірою ставився до місцевих і просто боявся козаків: «Ми мусили боятися не тільки ворога, а й самих козаків...»²⁰. Щодо характеристики московитів, єдине що зазначає подорожній: «У москалів є така звичка, що коли приймають перебіжчиків, бажують їм усього доброго і дають їм лагідні поцілунки»²¹.

Причини протистояння мазепенців та москалів Даніель Крман описує стисло через промову гетьмана Івана Мазепи до своїх товаришів. Головною причиною було порушення прав (вольностей) козаків, що проявлялося у надсиланні московського війська до козацьких фортець, невиплаті козакам обіцяної плати, вимога москви надсилання більшої кількості коней²².

Даніель Крман не ставив собі за мету описувати протистояння між прибічниками гетьмана Мазепи та московією саме тому до цієї теми він звертався дещо дотично, уривками, фрагментарно. Далі наводимо коротку хроніку цього протистояння за «Подорожнім щоденником»:

8 листопада – приїзд Мазепи до табору Карла XII з нечисельним козацьким загоном²³;

Каральний рейд московитів по українськими містами «міста Мазепи дістались цареві», признано гетьманом Скоропадського, «Мазепине ім'я, прибите на шибениці... було позбавлене честі у всій Московії та Козакії»²⁴;

Захоплення Батуруну 13 листопада²⁵, «...містечко мечем і вогнем спустошив»²⁶;

Штурм Веприка «дві тисячі московських вояків і стільки ж місцевих мешканців полонено. Король усіх помилював, але Мазепа своїх підданих, кинених до ям, замучив голодом»²⁷;

28 грудня шведська армія продовжила свій похід разом з військами мазепенців, яких було два полки: «Всі інші недавно відійшли від нього (Мазепи) до москалів»²⁸;

На Мазепу готувався замах його слугою. Останній був пійманий і страчений через самоповішення²⁹;

6 квітня – прибуття до шведського табору запорозьких козаків³⁰;

Участь мазепенців у військових сутичках з московською армією³¹;

22 квітня – оточення Полтави. «Мазепинські козаки просили, щоб король не нищів вогнем містечко..., бо там жили їхні рідні»³²;

21 червня прибуття до шведського табору татар з «якими козаки мають якусь стару угоду...»³³;

Участь мазепинців у військових сутичках та у битві під Полтавою. Козаків ставили на фланги: «...до кінця лівого крила, що його замикали запорозькі козаки... налетіло кілька тисяч калмиків з таким неймовірним ревом, що ліве крило почало тікати, але кілька прибулих шведів з гострими мечами повернуло його назад, і знову був наведений порядок». «Між запорожцями зчинилася паніка, хаотична втеча...»³⁴.

Після поразки в полтавській битві шведське військо разом з мазепенцями відступало на територію Османської імперії. Даніель Крман був одним із тих хто був у обозі короля і занотовував події цієї подорожі. Проте, для нашого дослідження наступні події «Подорожнього щоденника» не становлять важливості. Отже, у протистоянні між мазепенцями та московітами використовувались як фізичні методи, так і «ідеологічні» (наприклад, анафема Івана Мазепи). Ці методи використовувалися кожною із сторін.

Таким чином, проведене дослідження доводить, що «Подорожній щоденник» Данієля Крмана містить важливу інформацію щодо причин проти-

¹⁵ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 65.

¹⁶ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 42.

¹⁷ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 55–56.

¹⁸ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 106.

¹⁹ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 70–77, 93.

²⁰ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 120.

²¹ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 89.

²² Крман Д. Подорожній щоденник... С. 59–60.

²³ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 55.

²⁴ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 61.

²⁵ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 64.

²⁶ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 66.

²⁷ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 78.

²⁸ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 80.

²⁹ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 88.

³⁰ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 97.

³¹ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 108–109.

³² Крман Д. Подорожній щоденник... С. 110.

³³ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 119–120.

³⁴ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 135–136.

стояння між мазепинцями і московією, а перебіг цього протистояння подорожній розглядає в рамках Полтавського походу Карла XII.

Отже, аналіз праці Данієля Крмана дозволяє стверджувати наступне:

Мазепенці були нечисленні, використовувалися Карлом XII як військові частини у складі його армії.

Можна припустити про існування певного напруження між козаками Мазепи і шведськими вояками, та недовіру до козаків. Цікавий і дуже промовистий епізод: Карл XII дуже вічливо заборонив Івану Мазепі брати участь у битві аргументуючи це похилим віком та хворобами гетьмана (127–128). А це в свою чергу визвало недовіру вже козаків до шведського короля.

Протистояння між московією та мазепенцями було доволі жорстоким та кровопролитним.

Якщо ж говорити в цілому, то для відтворення повної картини реконструкції протистояння мазепенців та московітів на початку XVIII ст. не слід обмежуватися лише мемуарами. Цінність інформаційних можливостей «Подорожнього щоденника» Данієла Крмана беззаперечні: адже зображено погляд на події з третього, відносно не зацікавленого боку. Проте, слід зважати на фрагментарність поданої інформації та суб'єктивність автора.

Протистояння між мазепенцями та московією – це лише невеликий, яскравий і трагічний епізод україно-російської війни, яка триває не одне століття.

References

- Hetman Ivan Mazepa: postat, ototchennia, epokha. Zb. nauk. prats / Vidp. red. V. A. Smolii, vidp. sekr. O. O. Kovalevska. K.: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2008. 398 s.
- Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentax / Uporiad. S. O. Pavlenko. K.: Byd. Dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. 1144 s.
- Doba hetmana I. Mazepy v yevropeiskii istorii: mify i realii: Materialy Mizhnarodnoi naukovy-teoretychnoi konferentsii. Kyiv-Baturyn. 7–8 lystopada 2008 r. K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2009. 168 s.
- Krman D. Podorozhnyi shchodennyk (Itinerarium 1708–1709). K.: Vyd. tsentr «Prosvita», 2010. 260 s.: il.
- Ohienko I. Yak moskva vziala pid svoiu vladu vilnu tserkvu ukrainsku. Terniv: v drukarni Y. Pisha, 1921. 20 s. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Ohienko_Ivan/Yak_Moskva_vziala_pid_svoiu_vladu_vilnu_tserkvu_ukrainsku.pdf? (дата звернення: 30.01.2024 р.).
- Sokyрко O. Poltavska bytva 27 chervnia 1709 r.: Ukrainyskyi Rubikon (Chastyna I). K.: Tempora, 2008. 80 s.; Sokyрко O. Poltavska bytva 27 chervnia 1709 r.: Ukrainyskyi Rubikon (Chastyna II). K.: Tempora, 2008. 104 s.